

MEZŐ ANDRÁS

A középkori templomneveink kutatásának néhány problémája

A régi magyar templomnevek kutatásához a belőlük származó helységnevek vizsgálata kapcsán jutottam el.¹ Köztudomású, hogy az utóbbiak jelöléstárgulással, névátvonódással jutottak későbbi funkciójukhoz, azaz eredetileg építménynevek voltak, a templomnak valamilyen sajátosságát fejezték ki, pl. a színét: **Fehéregyház, Feketeegyház, Veresegeház**; falának anyagát: **Kőegyház**; méretét és alakját: **Derekegeház, Ötszögűegyház**; romos állapotát: **Félegyház, Romlottegyház, Pusztageyház**; stb. De volt ezeknek kivétel nélkül másik nevük is: annak a szentnek vagy hittitoknak a megnevezése, akinek vagy amelynek a dicsőítésére fölszentelték a templomot. A templomcím vagy patrocínium tulajdonnévként való önálló használatának legmeggyőzőbb bizonyítéka a belőlük származó csaknem 1400 helységnév, de van néhány példánk arra is, hogy a templomot magyar nyelven a titulussal nevezik meg, anélkül, hogy ennek helységnévi folytatása volna. A Margit-legendából értesülünk arról, hogy a Boldogságos Szűzről nevezett szigeti domonkos apácakolostor lakója, a későbbi Árpád-házi Szent Margit „... *pesten zent antalban rakata egy oltart zent myklos pyspeknek tyztessgere. Ezenkeppen egyeb zent egy hazakhoz*”.² Eszerint tehát a Pesten 1230 körül alapított domonkos kolostort **Szentantal**-nak hívták. Az 1467-től adathozható kolozsvári Szent Erzsébet-ispotályt (*Coloswar ... providum Petrum magistrum hospitalis beate Elyzabeth*),³ amelynek temploma a Kis-Szamos túlsó oldalán állítólag megvolt már 1332-ben,⁴ emlegetik még a XVI–XVII. században

¹ MEZŐ ANDRÁS: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp. 1996.

² Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok I–XV. Bp. 1874–1908. (a továbbiakban: Nytár.) VIII. 20.

³ JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II. Bp. 1990. (a továbbiakban: KolmJk.) I. 644.

⁴ Korai Magyar Történelmi Lexikon (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KoraiTörtLex.) 365.

is: 1576-ban Lakathos Jánosról, „*zent ersebet bely espotal mester Colosuary*”-ról⁵ esik szó, s 1628-ban „*Szent Ersebethi Ispitali*”-nak mondják.⁶ A Vas vármegyei Körmend parókiális egyházát pedig 1434-ben latin nyelvű szöveggörnyezetben is magyarul nevezik meg: „*altari beate Marie virginis in ecclesia parochiali Zenthelsebeth vocata in eadem Kermend fundata.*”⁷ Ugyanúgy említik a Bihardiószeg mellé lokalizálható Egyed monostorát (1214/1550: *eccl. de Igged*;⁸ 1275: *super patronatu monasterii omnium sanctorum de Igged*)⁹ is 1325-ben (*monasterium Mindzenth dictum*).¹⁰ Sőt arra is van példa, hogy egy oltárt a magyar nyelvű *Zenthkeresth* névvel illetnek, amikor 1448-ban a gyulafehérvári templom egyik oltárosáról esik szó.¹¹ A mai nagy földrajzinév-gyűjteményeinkben is váltakozó gyakorisággal fordulnak elő a templomnevek, amelyek vagy a puszta patrocíniumból állanak, vagy pedig a **templom** stb. szót illesztik hozzá a titulushoz, hogy csak a témához tartozó két legfontosabb típusukról szóljak.

A középkori templomcímek kutatásának legfontosabb feladata az, hogy összeállítsuk a patrocíniumok mennél teljesebb és megbízhatóbb adattárát az egész Magyarország területéről, illetőleg a magyar kultúrkörből. A feldolgozandó források köre és terjedelme azonban óriási, így aligha remélhető, hogy a feltáró figyelem kiterjedjen minden lehetséges, adatot nyújtó munkára, vagy éppen az, hogy ez a figyelem lankadatlan legyen a több tízezer oldalra tehető forrástömeg feldolgozásának elhúzódó folyamata egészében. A jelenleg adatolható templomneveink száma meghaladja az ötezeret, a bennük levő kápolnák és mellékoltárok nevei is – a főoltárokat nem számolva – csaknem elérik az ötszázat. S ez a mennyiség már elégséges ahhoz, hogy a típus és példány ide is alkalmazható statisztikai összefüggéseit kimutassuk, vagyis megállapítsuk a típusok számát (a

⁵ JAKAB ELEK: Oklevéltár Kolozsvár története I., II., III. kötetéhez. Buda 1870–1888. II. 99.

⁶ Uo. II. 277.

⁷ BÁNDI ZSUZSA: Körmend a középkorban. Körmend 1987. 71.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: GYÖRFFY) I. 614

⁹ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. VII. 154

¹⁰ Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AnjouOkm.) II. 218

¹¹ KolmJk. I. 352.

templomnévként előforduló szentnevek és hittitkok teljes körét), és hozzájuk vonjuk az alájuk tartozó példányokat (tehát a velük nevezett templomokat).

Természetesen nem annyi templom volt a régi Magyarországon, mint amennyit titulussal együtt tudunk kimutatni, hanem sokkal több, hiszen gyakran előfordult, hogy az egyháznak közvetlen vagy közvetett korai említése ellenére a címük évszázadokig vagy végképpen rejtve maradt. A Doboka vármegyei Harina (Herina) ma is épen álló díszes egyháza művészettörténeti értékelés szerint a XII. század végén épült,¹² a Szent Péter-titulusra azonban csak 1442-ből tudunk adatot idézni.¹³ Máskor egyéb történelmi körülmények figyelembevételével foglalhatunk állást – néha némi bizonytalanságot mutatva és megengedve, máskor határozottan – valamely patrocínium mellett. A Hont vármegyei Egeg (Hokovce) 1270-ben közvetett említésben szereplő egyházának titulusa a középkorból nem adathozható, papja ekkor a honti főesperes helyettese (*Kuchk sacerdos de Egge vicearchidiaconus de Hunt*);¹⁴ ekképpen szerepel a pápai tizedjegyzékekben is (1332: *Petrus vicearchidiaconus de Eguec*),¹⁵ noha Bálint Sándor 1489-ből a lelőhelyre való hivatkozás nélkül említ itt egy Szent Péter-egyházat.¹⁶ A XIX. századból viszont tudjuk, hogy temploma Szent Péter és Pál apostol tiszteletére állt (1842/43).¹⁷ Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a településeink vásárait nagyon gyakran a templomok búcsúnapjain tartották, akkor a XIX. századi titulust a közbenső említések hiánya ellenére folyamatosnak tekinthetjük a XIII. századig visszamenőleg. Egegnek a már 1295-ben említett

¹² GYÖRFFY II. 72.

¹³ KolmJk. I. 354.

¹⁴ BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. (a továbbiakban: BAKÁCS, Hont) 57.; GYÖRFFY III. 193.

¹⁵ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV. Bp. 1885–1891. (a továbbiakban: Vat.) I/1. 222.

¹⁶ BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi Kalendárium I–II. Bp. 1977. I. 505.

¹⁷ Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri romano- et graeco-catholici saecularis et regularis incliti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum nec non Magni Principatus Transilvaniae, sub Benigno- Gratiiosa Protectione excelsi consilii locumtenentialis Hungarici per ALOYSIM REESCH DE LEWALD pro anno 1842–3 redactus. Budae (a továbbiakban: USE.) 28.

vásáráról (*in foro ... de Egej*)¹⁸ 1488-ban ugyanis megtudjuk, hogy azt az apostolok ünnepcín tartja (*annuale f[orum] Cathedrae Petri, f[orum] Petri et Pauli*).¹⁹ A templomcím ünnepének és a vásár napjának egybeesésére l. azt, hogy Bártfa egyházának Szent Egyed titulását 1247-től ismerjük, s hogy 1365-ben Nagy Lajos királytól éppen Szent Egyed napjára, szeptember 1-jére országos vásár tartására nyer jogot.²⁰

A középkorból adatolt templom rejtőzködő titulására néha a belőle alakult mikrotoponima vet fényt. Arról, hogy az Ákos nemzetségnek Pest vármegyében is volt monostora (ma Monostorliget Galgahévíz határában),²¹ egy 1389-ben feltűnő *Akusmonostora* helynévből tudunk,²² az egykori címének emlékét pedig őrzi a Szentandráspart helynév, ahol most a monostor maradványai találhatóak.²³ Arról pedig, hogy a szabolcsi Kisvárdán egykor Szent Lászlónak dedikált kápolna létezett, egy utca kettős neve tanúskodik, amely egy 1453. évi oklevélben fordul elő (*„ad vicum sew plateam sancti Ladislai regis, alio nomine Kápolna uca vocatum, in oppido Warda ... existentem”*).²⁴ Székesfehérváron 1479-ben nevezik meg a Szent Bertalan utcát,²⁵ amely a benne álló templomról kapta a nevét, de amelynek patrocíniumáról egyéb adat nincs, helyét is a régészeti kutatás állapította meg: a királyi bazilikától északnyugatra a királyi várban feküdt, és temetővel is rendelkezett.²⁶ Az ismeretlen rendű kányai apátságról 1240-ben van szó először, ezt

¹⁸ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MonStrig.) II. 366.

¹⁹ BAKÁCS, Hont 58.

²⁰ Vö.: GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CodDipl.) IV/1. 468., VI/2. 375.; SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: KritJegyz.) I. 260.; illetőleg KoraiTörtLex. 84.)

²¹ Magyarország helységnévtára 1944. Bp. [1944.] 409.

²² GYÖRFFY IV. 508.

²³ Uo.

²⁴ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: ZichyOkm.) IX. 346.

²⁵ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. (a továbbiakban: CSÁNKI) III. 310.

²⁶ SIKLÓSI GYULA: in: KoraiTörtLex. 628.

Győrffy szellemes névazonosítással a mai Budaörs határába, a Kamaraerdőbe lokalizálja. A monostor nevére a vele kapcsolatban 1339-ben említett *Myndzenthhegye* mikrotoponima utalhat.²⁷

A vármegyének is nevet adó Bihar városban a középkorban több templom is volt. Ma már vagy ma még nem tudjuk eldönteni, hogy egyházainak vagy egyházának legkorábbi, titulus nélküli adatai (1213: *in Bichor ... ad ecclesiam*;²⁸ 1332–37: *Johannes sacerdos et Michael de Bihar, Byhor, Byhar*)²⁹ melyikükre vonatkoznak. Az 1588-ban szereplő utcáinak nevei közül három védőszentnévi eredetű: *Vicus Szentthmiklos, Szentth Janos, Szentth Petther*,³⁰ közülük azonban a középkorból egyedül a Szent Péter címet tudjuk adatolni (1438: *ecclesiae parochialis S. Petri de Buhar ~ Bihar*).³¹ Ez munkánk szempontjából mégsem járhat azzal a következménnyel, hogy Biharon ne számoljunk 1526 előtt Szent János- és Szent Miklós-templommal (az utóbbira l. még 1472: *Szent Miklós utca*).³²

A patrocíniumkutatásban számos esetben megoldhatatlan feladatot jelent a poliszémiában levő szentnevek egyenként való szétválasztása és a titulusoknak az egyedül megfelelő szentekhez történő kapcsolása. „Melyik Szent István?” – tettem fel egy írásom címében a kérdést.³³ De ugyanúgy kérdezhetjük azt is, hogy „melyik Szent Péter, melyik Szent Tamás, melyik Szent Erzsébet?” stb. Ha a források a Szent Erzsébet név mellé oda teszik a *vidua* ’özvegy’ vagy a *regina* ’királynő’ értelmezést, akkor csaknem 100%-os biztonsággal II. András és merániai Gertrud leányára, thüringiai Erzsébetre gondolhatunk (vö. Bánffy-

²⁷ GYÖRFFY IV. 571.

²⁸ Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki hű hasonmásával együtt. Bp. 1903. (a továbbiakban: VárReg.) 174.

²⁹ GYÖRFFY I. 603.

³⁰ N. KISS ISTVÁN: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Bp. 1960. 669–671.

³¹ LUKCSICS PÁL: XV. századi pápák oklevelci I–II. Bp. 1931–1938. (a továbbiakban: LUKCSICS) II. 165

³² Átírt adat. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. 157.

³³ Magyar Nyelvőr 1991. 323.

hunyadi, 1487: *in ecclesia parochiali sancte Elizabeth vidue in dicto oppido Hunyadi*;³⁴ Fugyivásárhely, 1472: *ecclesie beate Elisabeth vidue*;³⁵ Huszt, 1486: *Francisci Plebani et Vicarii Ecclesiae Sanctae Elyzabeth viduae de oppido nostro Hwzth*;³⁶ Vidrátszeg, 1473: *Ecclesia parochialis B. Elizabet vidue in Wydradzeg*;³⁷ illetőleg Zalakomár, 1412: *claustrum Beate Elizabeth regine in dicta Komar constructi*.³⁸ Ugyancsak reá utalnak az ispotálytemplomok és -kápolnák Erzsébet nevei, hiszen egyedül az ő életének eseményei indokolják, hogy az elesetteket és betegeket gyámolító kórházak élvezzék az ő égi pártfogását. A Szent Erzsébet-titulusok több mint ötöde ispotályhoz kapcsolódott (pl. Besztercebányán, Debrecenben, Gyöngyösön, Kelenföldön, Kolozsvárott stb.). Ugyancsak Árpád-házi Erzsébetről kapták nevüket a ferences szerzetesházak, s nem gondolhatunk más Erzsébetre, mert a franciskánusok fogadalmuk szerint az ő kultuszát terjesztették. Más körülmény tanúskodását nélkülözve is a mi Erzsébetünk mellett foglalhatunk állást a nagyszombati klarisszák templomának titulusáról. A patrocínium ugyan csak 1251-ben tűnik fel (*monasterium S. Elisabeth in Tyrna*),³⁹ de magát az apácakolostort állítólag 1238-ban alapították,⁴⁰ így ennek egyháza lenne a legkorábbi templom Magyarországon, amelyet thüringiai Szent Erzsébet tiszteletére emeltek, mindjárt az 1235-beli szentté avatása után három évvel. A második az ugyancsak Pozsony megyei Kápolna temploma lenne, ám ennek első adata egy hamis oklevélben tűnik fel 1244-ben, de ez is csak 1364-ből való átiratban

³⁴ KolmJk. II. 48

³⁵ A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II. Bp. 1895. II. 114.

³⁶ WENZEL GUSZTÁV: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 162., 3. jz.

³⁷ CSÁNKI V. 901.

³⁸ MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN: Zsigmondkori Oklevéltár I–VI. Bp. 1951–1999. III. 677.

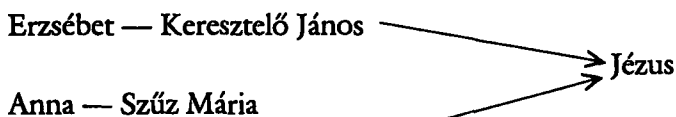
³⁹ WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO.) VII. 327.

⁴⁰ KARÁCSONYI: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1922–1924. II. 448.; I. az 1239-beli adatot: *abbatise et conventui monasterii de Tyrna ordinis sancti Damiani, Strigoniensis diocesis*. RICHARD MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Bratislavae 1970–1987. (a továbbiakban: CDES) II. 38.; vö. KoraiTörtLex. 480.

maradt fenn: *in possessione eorum in nomine et honore eiusdem beate Elyzabet ecclesiam possint construere et edificare ... ad ecclesiam beate Elyzabet Capulna dictam*).⁴¹

És éppen időrendi okok miatt nem lehet ő a védőszentje a Körös vármegyei Szerdahely (ma Laminac) templomának, amelyre az első hitelesnek látszó adat 1232-ből idézhető (*[eccl.] sancta Elisabeth*, 1334: *eccl. Beate Elyzabeth*;⁴² 1357: *plebani ecclesie sancte Elizabeth de Zerdahel, diocesis Zagrabiensis*;⁴³ 1359: *de plebanatu sancte Marie Elizabeth* [!], *Zagrabiensis diocesis*,⁴⁴ stb.), három évvel korábbról, mint hogy megtörtént volna Árpád-házi Erzsébet szentté avatása. Akkor az a másik, aki névadója a szerdahelyi templomnak, az a bibliai Szent Erzsébet, Zakariás pap felesége, Keresztelő Szent János anyja lehet,⁴⁵ aki közeli rokona volt Szűz Máriának.

Egy nagyon halvány nyom, egy vékony szálú gondolatársítás arra bátorít bennünket, hogy szintén a bibliai Erzsébetet keressük a gyulafehérvári pálos kolostor XIV. századi patrocíniumában. A romos monostort 1376-ban újjította meg Demeter erdélyi püspök, s ekkor még csak Szent Erzsébet volt a patrónusa (*monasterio Sancte Elisabeth prope Albam, sed iam desolato*).⁴⁶ 1388-ban viszont már a Szent Anna és Erzsébet tiszteletére álló kolostor perjelét említik,⁴⁷ s a társpatrónusként itt megjelenő Szent Annáról a középkori hagyomány azt tartotta, hogy ő volt Szűz Mária édesanyja; a két templomcím összefüggését tehát csak így tudom elképzelni:

⁴¹ Hazai Oklevéltár 1234–1536. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOkt.) 11.; vö. KritJegyz. I. 238–239.

⁴² GEORG HELLER: *Comitatus Crisiensis*. München 1978. 136.

⁴³ BOSSÁNYI ÁRPÁD: *Regesta supplicationum 1342–1394*. I–II. Bp. 1916–1918. II. 310

⁴⁴ Uo. II. 407

⁴⁵ Lk. 1,5–57.

⁴⁶ GYÖRFFY II. 157.

⁴⁷ Uo.

A templomnevek névföldrajzi – vagy Ördög Ferenc szavával: onomatodialektológiai – értékelésében számos esetben gondot okoz az adatok helyhez kötésének bizonytalansága vagy kétségessége. Az első példám minden fontos szempontból való elemzése igen messzire vezetne, a kínálkozó utakat azonban most nem járom végig. Az idézendő adatban szereplő titulus ritkasága viszont fel kell hogy keltse az érdeklődésünket, mert Szent Oszvald királyról nevezett templom mindössze kettő volt a középkori Magyarországon. Az egyik lokalizálásával nincs semmi gond: egyháza a Pozsony megyei Csukárdon (Vonosady) állt, amiről egy 1437-beli (közvetett) adat árulkodik.⁴⁸ Látszólag a másikkal sincs különösebb probléma, hiszen a pápai kérvénykönyvekben 1443-ból származó említés megnevezi a templomát tartalmazó Csanád helységet, amelyről még azt is megtudjuk, hogy a bácsi püspökségben fekszik. Magától értetődő tehát, hogy a templomot a mai Érsekcsanád (vagy előzményében) keressük. E település ugyan eredetileg a kalocsai érsekség és egyházmegye területén fekszik, tudnunk kell azonban, hogy a kalocsai egyházmegyét a középkorban időlegesen egyesítették a bácsi püspökséggel, sőt maga az érsek is ennek központjában, a vármegeynek is nevet adó Bács helységben székelt.⁴⁹ De íme a számunkra egyéb fontos információt nem tartalmazó szövegekörnyezetből kiemelt részlet: *ecclesias parochiales S. Mariae ac S. Osvaldi regis de Chanad, dictae [Baciensis] dioc.*⁵⁰ Mégsem csak a bácsi egyházmegyére gondolhatunk, hanem a vácira is. A pápai kérvénykönyvekben ugyanis az egyértelműen az utóbbiban fekvő helységeket is gyakran a *Baciensis diocesis* meghatározással illetik, vagy pedig ez váltakozik a *Vaciensis diocesis* szó szerkezettel. És Vác közelében is van egykor Csanádnak hívott helység (vö. 1219/1550: *de villa Sunad*;⁵¹ 1430: *Chamad*),⁵² a mai Csomád.⁵³ Sőt,

⁴⁸ Magyar Sion 1863. 312. Idézi: CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek a középkori Magyarországon 1526 előtt. I. Bp. 1988., II. Bp. 1993. 3: 96.

⁴⁹ GYÖRFFY I. 212.

⁵⁰ LUKCSICS II. 93.

⁵¹ VárReg. 75.

⁵² CSÁNKI I. 26

⁵³ KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1988.⁴ I. 338.

számolni lehet ugyanebben az egyházmegyében a Dunavecse közelében volt Csanádfehéregyháza pusztá elődjével is (1629: *Csanad*).⁵⁴

A történeti földrajzi és egyháztörténeti irodalomban a legutóbbi időkig nem tudtuk megválaszolni azt a kérdést, hogy pontosan hol volt az ábrahámi, Szűz Máriáról nevezett ciszterci monostor (néhány korai adata: 1263/1273: *monasterio ... de Abraam*;⁵⁵ 1272: *monasterico beate Virginis de Abraam*;⁵⁶ 1292–1351: *Monasterium ord. Cisterc. B. Marie V. de Abram*, 1315: *Ecclesia B. Virginis de Abraam*, 1343: *Monasterium B. Marie V. Abram Monotra*⁵⁷ stb.). Csánki Dezső 1897-ben még nagyon tágan lokalizált: „A Dombóvártól észak felé elterülő vidéken feküdt, a Kapos folyó mentén”⁵⁸, s ezt ismételte meg csaknem száz évvel később, 1994-ben Koszta László.⁵⁹ A középkorban utolsóként alapított cisztercita monostorunk kegyurai a XIII. század harmadik harmadában Moys tárnokmester, somogyi és varasdi ispán, majd nádor, továbbá rokonai voltak,⁶⁰ később is a dárói Majos-ok a patrónusai. A lokalizáláshoz figyelembe vehetnénk, hogy a nádor és társai 1272. évi adománylevelében a birtokok felsorolása közben egyedül *Kuurd* után találjuk a következő megjegyzést: *ubi est ecclesia fundata*;⁶¹ más oklevelekből azonban megtudjuk, hogy itt tulajdonképpen a Tolna vármegyei Kurd Szent Márton egyházáról van szó, s a mai helynévgyűjtés sem jelöl e község határában ide vonható földrajzi nevet vagy régészeti lelőhelyet.⁶² Mégsem kell messze keresnünk az ábrahámi kolostor nyomait, csak a szomszédos Szakályra kell átmennünk! Itt a belterületől délnyugatra, a Gyulaj, Kurd és Csibrák felőli részen fekszik a Nyalás nevű sík szántó, amelyről a földrajzinév-gyűjtők érdemesnek tartották följegyezni a következőt: „A hagyomány szerint itt található a Szent

⁵⁴ SZARKA GYULA: A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác 1940. 61.

⁵⁵ CodDipl. IV/3. 111.; vö. KritJegyz. I. 417.

⁵⁶ MonStrig. III. 707.

⁵⁷ CSÁNKI III. 413.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ KoraiTörtLex. 28.; vö. még F. L. HERVAY: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Romae 1984. 47–52.

⁶⁰ Az alapítólevelet l. CodDipl. IV/3. 111–112.

⁶¹ MonStrig. III. 707.

⁶² Tolna megye földrajzi nevei. Bp. 1981. 268.

Ábrahám kolostor romjai.⁶³ Valójában természetesen ilyen néven sem itt, sem másutt nem volt monostor, hanem a hagyományban a település neve őrződött meg, a Szent Ábrahám-titulust abból konstruálták.

A névföldrajzi problémán kívül a titulusok gyakoriságával is kapcsolatos az, ha valamilyen okból elválasztunk egymástól összetartozó adatokat, s őket több helység templomára vonatkoztatjuk. A Hont vármegyei Bát (Bátovce) egyházáról 1320-ból szerzünk tudomást (*ecclesia de Bat ... Gerardus rector ipsius ecclesie*),⁶⁴ a Szent Márton-titulust azonban csak 1464-ben ismerjük meg (*eccl. S. Martini ... de Bath*),⁶⁵ s ez a neve a XIX. században is (1842/43: *Eccl. ad. S. Mart. Ep.*).⁶⁶ Ugyancsak egy Szent Márton-egyházról közöl adatot 1430-ból a pápai kérvénykönyvek alapján Lukcsics Pál: *ecclesiam S. Martini in Foro-Dominarum, Strig. dioc.*⁶⁷ E települést a könyvbeli mutató készítője a Pozsony megyei Boleráz-zal azonosítja (későbbi magyar hivatalos neve a paronimián alapuló Béléház lett),⁶⁸ mégpedig azon elgondolással, hogy a latin *Forum Dominarum* helyes fordítása 'Úrnők vására', s az elnevezés arra utalna, hogy Boleráz a nagyszombati klarissza apácák birtoka volt. Mind a fordítás, mind az azonosítás kétes. A kérvénykönyv e bejegyzésének többi helysége (Bajmóc, Körnöcbánya) inkább Báttra mutat, ennek latinul *Forum Reginae* volt a neve,⁶⁹ amelyet egy magyar *Asszonyvására névalakkal adhatnánk vissza. A *domina* 'királynő' értelemben való használatára más helységnevi példánk is van: a mai Nagybánya egykori Asszonypataka nevét ugyanis latinul *Rivulus dominarum* szerkezettel illették a régiek.

Megvan a veszélye a titulusok alaptalan szaporításának akkor is, ha az adatsorban a települést más-más névvel nevezik. Sokszor persze az alapos és a névváltozások irányaira is kiterjedő helytörténeti vizsgálatok eredményeinek ismeretében elháríthatjuk a hibát, máskor viszont nincs garanciánk arra, hogy az

⁶³ Uo. 148.

⁶⁴ GYÖRFFY III. 178.

⁶⁵ BAKÁCS, Hont 52.

⁶⁶ USE. 28.

⁶⁷ LUKCSICS I. 258.

⁶⁸ MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnevéadás. Bp. 1982. 98., 151.

⁶⁹ GYÖRFFY III. 178.

összefüggéstelen helységnévi adatolás következtében nem gyarapítjuk-e jóhiszeműen valamely templomcím megterheltségét. A Miklós győri püspök és a tornai nemesek által 1310 körül Mária Magdolna tiszteletére alapított pálos kolostort például történeti adatai alapján kereshetnénk a Veszprém megyei Nagyjenőn, esetleg Kisjenőn, azaz a mai Somlójenőn, Tornán, tehát Apácatornán, a régészet segítségével mégis Tüskeváron találjuk meg (vö. 1321: *Eccl. B. Marie Magdalene de Thornia*;⁷⁰ 1398: *ecclesie beate Marie Magdalene de Jenew*;⁷¹ 1479: *Claustr. M. Magd. In opido Nag Jenew*).⁷² Az is eldöntendő, hogy valamelyik Jenőn volt-e a középkorban Szent Keresztről címzett egyház. Egy 1399-ben feltűnő, erre utaló adatról (*in Jenew ... super ecclesiam Sancte Crucis*) ma azt tartják, hogy Kisjenő temploma lehetett.⁷³ Ez azonban biztonsággal nem állítható. Ezen a településen a mai helynévgyűjtés jelöl ugyan egy templomot, címének megadása nélkül,⁷⁴ amelyről XIX. századi adat állítja, hogy Szent István király tiszteletére szentelték (1842–43: *Kis-Jenő [eccl.] ad S. Steph. Reg.*).⁷⁵ A templomnevek különbözősége esetleg magyarázható volna azzal, hogy az objektum közben nevet változtatott. Ezzel a megoldással azonban csínján kell bánni, mert a titulusok megváltoztatása korántsem volt olyan gyakori, mint ahogyan azt korábban gondolták. Kínálkozik egy további lehetőség: láttuk, hogy az adatban nincs szabatosan megjelölve, hogy az egyház Kis- vagy Nagyjenőn kereshető-e. Gondolhatunk tehát akár Nagyjenőre, a mai Tüskevárra is. Ebben pedig a belterületől délre, annak közelében ott volt a Mária Magdolnáról címzett kolostor a pálosok kezén, s őket a Pilisben levő központi monostorukról (a mai Kesztlőc határában a Klastrompuszta őrzi az emlékét)⁷⁶ „remeteségben élő Szent Kereszt fráterei”-nek vagy „a szent kereszti magányos remetebarátok”-nak hívták (l. a nagyjenői monostoruk 1321-beli említésében is: *„fratres heremite solitarii de*

⁷⁰ CSÁNKI III. 213.

⁷¹ CodDipl. X/2. 596

⁷² CSÁNKI III. 213., stb. Vö. BÉKEFI REMIG: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 234–235.

⁷³ Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1972. 304.

⁷⁴ Veszprém megye földrajzi nevei I–III. Bp. 1991. III. 144.

⁷⁵ Mint Tüskevár Szűz Mária-egyházának *filii*-ja: USE. 1042.

⁷⁶ GYÖRFFY IV. 700

Sancta Cruce”,⁷⁷ vagy 1304-ben a diósgyőri pálosokat nevezik meg így: „*fratres heremitarum Sancti Crucis ordini sancti Augustini de heremo*”).⁷⁸

Magam a Nyitra városa melletti Tormosra helyezem azt a Szent Márton-egyházat, amelyről 1285-től kezdve tünedeznek föl az adatok. Györffy György ugyanezt a templomot a távolabbi Sissón keresi,⁷⁹ sőt más helyen a nyitrai Szent Márton-egyházról is beszél.⁸⁰ Az adatsor azonban egyértelműen eldönti, hogy itt egyetlen templomról van szó (1285: *ecclesia sancti Martini prope Nitriam de Sys*;⁸¹ 1313: *matrix est ecclesia sancti Martini prope Nitriam de Sys*;⁸² 1326: *possessio Teremus vocata cum ecclesia Sancti Martini, quam a villa Teremus separat fossatum*; 1579: *Sis seu Kis Tormos*).⁸³ A tormosi Szent Márton-egyház 1842–43-ban is megvolt mint Nyitra *filiája*,⁸⁴ ugyanekkor Sissón a Szent Kereszt felmagasztalása tiszteletére állt a templom,⁸⁵ a pápai tizedszedők pedig – ha helyes a lokalizálás, amiben kételkedem – a Szent Margitnak dedikált plébániájáról szólnak (1332: *Nicolaus sacerdos ecclesie Sancte Margarethe de Sis*).⁸⁶ Azt hiszem ugyanis, hogy a pápai tizedjegyzékekben az „*ecclesie Sancte Margarethe de Sis*” valójában az „*ecclesie Sancti Martini de Sis*” helyett áll, és azonos a kistormosi Árpád-kori templommal. Ez megmagyarázná azt, hogy a jelentős, 1285-ben és 1313-ban leányegyházzal is rendelkező Szent Márton-templom miért hiányzik a pápai tizedjegyzékekből.

⁷⁷ CSÁNKI III. 213.

⁷⁸ AnjouOkm. I. 76.

⁷⁹ GYÖRFFY IV. 460.

⁸⁰ GYÖRFFY IV. 438., 476.

⁸¹ MonStrig. II. 202.

⁸² *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II*. Bratislava 1980–1987. I. 474.; vö. Anjou-kori Oklevéltár III. (1311–1314.) Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1994. 240.

⁸³ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III*. Bratislava 1977–1978. II. 296.

⁸⁴ USE. 680.

⁸⁵ USE. 51.

⁸⁶ *Vat. I/I*. 192.; ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földcírása... I–II*. Bp. 1891–1892. (a továbbiakban: ORTVAY, *EgyhFöldl.*) I. 24.; GYÖRFFY IV. 460.; JÁN HUDÁK: *Patrocínia na Slovensku (súpis a historický vývin)*. Bratislava 1984. 315.

A titulusok átszövődésének nevezhető az a jelenség, ha az eredeti templomnév helyett vagy mellé, történetileg részben megokoltan, újabb dedikációt is alkalmaznak az objektumra. Igen jellemző esete volt ennek az a titulusbeli időleges, de hosszan tartó párhuzamosság, amely végsősoron a mai Margit-sziget, illetőleg Margitsziget földrajzi név keletkezéséhez is hozzájárult. A sziget nevezetessége volt az a domonkos apácakolostor, amelyet IV. Béla alapított 1252-ben a Boldogságos Szűz tiszteletére.⁸⁷ A Szűz Mária titulus megmaradt és használatos volt az egész középkoron át (l. pl. 1264: *contra ecclesiam beate Virginis de insula ... Datum in Insula sancte Marie*;⁸⁸ 1305: *ecclesie sancte marie de Insula circa Budam existenti*;⁸⁹ 1347: *sanctimonialis claustris beate Marie virginis de Insula Leporum*⁹⁰ stb.). A veszprémi zárdából ide került át az Égieknek följánlott királylány, Margit, s itt is halt meg 1271-ben. Legendája szerint a kolostor-templom főoltára elé temették: „Ezenkeppen levn ez zentseges zvznek. Zent margyt azzonnak temetese. Bela kyralnak leanyanak. Bodog azzonnak egyhazaban. Bodog azzon oltara elevt. Bodog azzon zygeteben ky mas keppen neuztetyk nyulaknak zygetynek.”⁹¹ A szent életű Margit sírja hamarosan kultuszt vonzott maga köré, s az ide áramló hívők a hivatalos eljárás lefolytatása nélkül is mint szenthez fordultak hozzá, és vitték szerte az országban a csodáinak hírét. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy halála után alig 50 évvel kezdődően már az ő nevével, váltakozva Szent Margit-kolostornak is nevezik a Szűz Mária-egyházat (1317–20: *ad moniales monasterii sancte Margarithae de insula Budensi*),⁹² s e helyzet megmarad még a XV. században is (1425: *sanctimonialium claustris beate margarethe virginis de insula leporum prope ipsam Budam constructi*).⁹³ E címhasználatban antiochiai Szent Margitról nem lehet szó (ennek semminemű indokoltsága nincs), csak

⁸⁷ PFEIFFER, NICOLAUS: Die ungarische Dominikanerordensprovinz... Zürich 1913. 45.

⁸⁸ HOKt. 41.

⁸⁹ AnjouOkm. I. 102.

⁹⁰ AnjouOkm. V. 41.

⁹¹ Nytár. VIII. 37.

⁹² Vat. I/1. 22.

⁹³ BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. (a továbbiakban: BÁRTFAI, Pest) 151.

Árpád-háziról, akit a magyar nép hite a pápai jóváhagyás nélkül is a szentek körébe emelt.

Megzavarhatja a típus és példány objektívnek szánt arányait a templomnév vitatható volta, a titulus megváltozása vagy az objektum jellegének megváltoztatása. Lássunk példákat ezekre is!

Az egyháztörténeti irodalom legutóbbi állásfoglalása szerint az Arad vármegyei Bizere bencés monostorát (1183/1226/1270: *naves monasterii de Bisra*)⁹⁴ időlegesen Szent Andrásról (is) nevezték,⁹⁵ ezt azonban magam nem tudom adatokkal alátámasztani. Több forrás szól viszont a Szűz Mária dedikációról (1321: *eccl. B. V. de Byscere*;⁹⁶ 1401: *Abbas monast. B. M. V. de Bissere*;⁹⁷ 1423: *abbatiam mon. S. Marie de Bizere o. S. B. Cenad. dioc.*)⁹⁸ Az Arad megyei Bulcs bencés apátságáról (1225/1327: *de Bulch abb., Chanad. dioc.*)⁹⁹ korábban azt tartották, hogy Szent Márton tiszteletére állt,¹⁰⁰ más forrásból azonban megtudjuk, hogy valójában Mária Magdolna dicsőségét hirdették templomában (1431: *Martinus abbas monasterii Beate Marie Magdalene de Butzs ordinis Sancti Benedicti Cenadiensis diocesis*).¹⁰¹ El kell hártani azt a tévedést is, hogy a sárospataki domonkosok kolostorát Szent Vincéről nevezték volna, mert noha Szent Vince-monostor valóban állt a város közelében, az objektum és a név összekapcsolhatóságát közvetlen adat nem gyámolítja, 1350-ben viszont a klostrom Szent Erzsébet címéről értesülünk (1295: *ecclesia fratrum Predicatorum de Patak*;¹⁰² 1350/1351: *frater petrus prior, et frater Thomas pro se et pro omnibus alys fratribus conuentualibus ordinis predicatorum de Claustro beate Elizabeth de eadem pothok*).¹⁰³

⁹⁴ ÁÚO. XI. 48.

⁹⁵ KOSZTA LÁSZLÓ: in: KoraiTörtLex. 115.

⁹⁶ GYÖRFFY I. 173.

⁹⁷ CSÁNKI I. 767.

⁹⁸ LUKCSICS I. 134.

⁹⁹ GYÖRFFY I. 174.

¹⁰⁰ ORTVAY, EgyhFöldl. II. 789.

¹⁰¹ A magyarországi egyházmegyéek javadalmainak annátái 1421–1536. Kiadta KÖRMENDY JÓZSEF. Bp. 1990. 62.

¹⁰² ÁÚO. X. 180., MonStrig. II. 370.

¹⁰³ ZichyOkm. II. 445.

A titulus megváltoztatása által okozott problémához csak egy példát idézek. A tokaji pálosok Szent Anna-kolostorát 1411-től ismerjük.¹⁰⁴ 1476-ban arról értesülünk, hogy Zápolyai Imre szepesi gróf ennek helyén a Bodrog folyó kikötőjében „*sub claro monte*” Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére új kolostort alapított (adata van már 1472-ben is;¹⁰⁵ 1480-ban mellékoltára is volt Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére).¹⁰⁶ Úgy látszik azonban, hogy a Szent Anna titulus továbbra is használatban maradt. 1511-ben ugyanis *Thokay*-i Rác Kelemen a Szent Anna iránt érzett tisztelete és a *Thokay* melletti Szent Anna-kolostorban élő pálosok tisztelete alapján a *Mezezmal* nevű hegyen egy szőlőt a pálosokra hagyott.¹⁰⁷ Vagyis ugyanaz az objektum egyazon időben két dedikációval is élt.

Az építmény és intézménye jellegének megváltoztatására szintén egy pálos kolostor alapítása kapcsán szólok. A zempléni Töketerebes Szűz Mária plébániáját már a pápai tizedjegyzékekből is ismerjük (1332–35: *P. sacerdos ecclesie Beate Marie de Trebos*).¹⁰⁸ Ezt az egyházat 1504 előtt Perényi Imre nádor bizonyos feltételekkel a pálosoknak adta.¹⁰⁹ A pálosok birtokba helyezése a következő módon történt. 1504. június 17-én *Mekche*-i János oropi püspök, szepesi prépost a templom plébánia jellegét megszüntette, és helyette a közelben levő Szent László-kápolnát emelte plébániává (temetővel, haranggal, harangtoronnyal és keresztelőkúttal), átruházva rá a Szűz Mária-egyházhoz tartozó javakat és jövedelmeket. Végül János püspök a közjegyző jelenlétében a Szent László-egyházban összegyűlt pálosokat ünnepélyes menetben a kolostorra szentelt Szűz Mária-egyházba és a hozzátartozó plébánosi házba vezette.¹¹⁰

Végül – számos további kérdés fölvetését, esetleg megválaszolását máskorra hagyva – a szentnevek latin nyelvű paronímiájából eredő kettősségek problémáját vetem fel. Szent Gergely vagy Szent György volt-e a védőszentje Inárcs és Oszlár

¹⁰⁴ CSÁNKI I. 339.

¹⁰⁵ Borsodi Levéltári Évkönyv (a továbbiakban: BLÉ.) 1985. 685.

¹⁰⁶ Uo. 722.

¹⁰⁷ Uo. 689.

¹⁰⁸ Vat. I/1. 251.

¹⁰⁹ BLÉ. 1985. 675.

¹¹⁰ Uo. 676–677.

templomának? Mind a kettőre van adat (Inárcs, Pest vm.: 1332/1749: *ecclesie cemeterio*;¹¹¹ 1453: *prope ecclesiam parochialem S. Georgii martiris*,¹¹² illetőleg 1253: *Laurencius villicus de Besenev, que ad ecclesiam S. Gregorii pertinet*;¹¹³ 1453: Szent Gergely-egyház;¹¹⁴ Oszlár, Borsod vm.: 1332–35: *Marcus sacerdos ecclesie Sancti Gregorii de Oslar, Wzlar, Oslar, Ozlar*),¹¹⁵ s köztudomású, hogy a *Georgius* és a *Gregorius* neveket még a XVI. században is keverték. A boldvai, ma is álló monostortemplom patrocíniumát 1203-ban Keresztelő Jánosban nevezik meg.¹¹⁶ A pápai tizedjegyzékek idején már a falu plébániájának szerepét is betölti, a titulusa azonban János evangélista.¹¹⁷ E két patrocínium váltakozása okoz gondot a szabolcsi Kiskálló tényleges templomcímének eldöntésében is (Kiskálló ma Nagykálló része, Szabolcs vm.: 1332: *Syxtus sacerdos Sancti Johannis ewangeliste de Minori Caluo*;¹¹⁸ 1440 k.: *ecclesie s. Johannis Baptiste*).¹¹⁹

¹¹¹ GYÖRFFY IV. 522.

¹¹² BARTFAI, Pest 202.

¹¹³ Uo. 7.

¹¹⁴ Uo. 485.

¹¹⁵ Vat. I/1. 249., 320., 334., 339., 348., 364.

¹¹⁶ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B. Bp. 1902–1916. XII/B. 377.

¹¹⁷ Vat. I/1. 248.; vö. GYÖRFFY I. 760.

¹¹⁸ Vat. I/1. 246.

¹¹⁹ NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 194.
Ez a dolgozat az OTKA T 32358. sz. pályázata támogatásával készült.